

УДК340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.43>

ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Забзалюк Д.Є.,
завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-1041-0148
e-mail: great_master@ukr.net

Забзалюк Д.Є. Інститут реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму.

У статті здійснено дослідження поняття та ознак інституту реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму. Відзначено, що інститут реабілітації є важливим інститутом правосуддя, що спрямований на відновлення справедливості, захист прав і свобод особи, а також на підтримку довіри суспільства до системи правосуддя. У статті висвітлено еволюцію підходів до тлумачення сутності реабілітації, її основних функцій та ознак як у юридичному, так і соціальному аспектах. Акцентується на тому, що реабілітація не обмежується формальним виправданням особи, незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності, а охоплює також публічне спростування безпідставних обвинувачень, відшкодування матеріальних і моральних збитків, відновлення честі, гідності та репутації.

У статті також аналізується чинне національне законодавство, яке передбачає певні правові гарантії реабілітації, але водночас має суттєві прогалини. Процедура реабілітації визначається складністю та формалізмом, відсутністю оперативних механізмів компенсації, а також недостатньою підтримкою реабілітованих осіб. Це ускладнює практичне відновлення порушених прав і негативно впливає на рівень довіри до судової системи. Розкрито проблеми, які недостатньо розкриті у науковій літературі, зокрема питання суспільної довіри, механізми публічного вибачення з боку держави, а також потреба у створенні комплексної системи соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від неправомірних переслідувань.

Обґрунтовано необхідність реформування законодавства з метою забезпечення реального, а не декларативного відновлення прав. Запропоновано практичні шляхи удосконалення інституту реабілітації, серед яких розширення підстав для її застосування, запровадження інституту суспільного вибачення, а також створення систем психологічної та соціальної підтримки. Ефективна реабілітація є однією з ключових умов функціонування правової держави і критично важливою для відновлення суспільної довіри до органів правосуддя, що робить її актуальною темою для подальших досліджень і законодавчих змін.

Ключові слова: інститут реабілітації, правова держава, конституціоналізм, права людини, незаконно засудженні, невинуватість, компенсація, неправомірні дії.

Zabzaliuk D.E. Rehabilitation institute in the context of the development of modern constitutionalism.

The article studies the concept and features of the institution of rehabilitation in the context of the development of modern constitutionalism. It is noted that the institution of rehabilitation is an important institution of justice, aimed at restoring justice, protecting the rights and freedoms of the individual, as well as maintaining public trust in the justice system. The article highlights the evolution of approaches to interpreting the essence of rehabilitation, its main functions and features in both legal and social aspects. It is emphasized that rehabilitation is not limited to the formal acquittal of a person illegally brought to criminal responsibility, but also includes the public refutation of unfounded accusations, compensation for material and moral damages, restoration of honor, dignity and reputation. The article

also analyzes the current national legislation, which provides for certain legal guarantees of rehabilitation, but at the same time has significant gaps. The rehabilitation procedure is characterized by complexity and formalism, the lack of operational compensation mechanisms, as well as insufficient support for rehabilitated persons. This complicates the practical restoration of violated rights and negatively affects the level of trust in the judicial system. Problems that are not sufficiently disclosed in the scientific literature are revealed, in particular, the issue of public trust, mechanisms of public apology by the state, as well as the need to create a comprehensive system of socio-psychological assistance to persons who have suffered from unlawful persecution. The need for legislative reform is substantiated in order to ensure real, rather than declarative, restoration of rights. Practical ways of improving the rehabilitation institution are proposed, including expanding the grounds for its application, introducing the institution of public apology, and creating psychological and social support systems. Effective rehabilitation is one of the key conditions for the functioning of a legal state and is critically important for restoring public trust in the justice system, which makes it a relevant topic for further research and legislative changes.

Key words: rehabilitation institute, rule of law, constitutionalism, human rights, wrongful convictions, innocence, compensation, wrongful acts.

Постановка проблеми. В період інтенсивного розвитку сучасного конституціоналізму постає об'єктивна можливість фактичного та наукового висвітлення дискусійних проблем минулого, якими би складними вони не були, і передусім щодо тих громадян, які зазнали необґрунтованих репресій зі сторони державного механізму. Дослідження означеної проблеми зумовлює нормативно-правова база, відповідні законодавчі актів, насамперед, Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (17 квітня 1991 р.), Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (24 грудня 1993 р.) та програма Кабінету Міністрів України щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, яка передбачає реалізацію довгострокових програм на місцевому рівні.

Актуальність проблематики полягає у тому, що в період активізації інтеграційних процесів, окреслення шляхів розбудови української державності, формування правових засад демократичної України у відповідності до міжнародних стандартів ми зобов'язані об'єктивно аналізувати історичні події, щоб не допустити повторення помилок, які визначали минуле тоталітарне суспільство. Процес реабілітації жертв тоталітарного режиму викликав широку підтримку загалом, насамперед, науковців істориків й правників, які виявляють неабиякий інтерес у питаннях відновлення історичної правди, висвітлення болісних наслідків беззаконня та свавілля репресивних органів.

Стан опрацювання проблеми. В цілому реабілітаційний процес до сьогодні залишається малодослідженим, першопричинами виступали закритість упродовж тривалого часу джерельної бази (усі підтверджувальні документи зберігалися під грифом «Секретно») та ідеологічний тиск партійного апарату й державного механізму, які суттєво перешкоджали науковцям займатися проблемами деполітизованого історико-правового дослідження. Справедливо оцінюючи ситуацію, в якій перебували наші науковці, британський дипломат Роберт Конквест зауважує, «радянський дослідник не міг провести подібних досліджень у зв'язку з тим, що існувала заборона на факти. Тільки іноземець спроможний був виконати цю роботу і залишитися живим» [1, с. 139].

Відтак західні вчені користуючись перевагою незалежності від радянської державної влади, проводили наукові розвідки з проблем реабілітаційних процесів, в яких зуміли відобразити специфіку політичного розвитку Радянського Союзу в ХХ столітті. Початок вивчення процесу політичної реабілітації в СРСР започаткував американський соціолог Л. Лабедз, який вперше у 1963 р. у праці «Відродження і занепад» визначив реабілітацію юридичну, політичну та публічну. Юридична реабілітація давала можливість зняти обвинувачення чисто кримінального характеру і призводила до припинення кримінальної справи, як правило, проводилася негласно. Політична реабілітація надавала можливість поновлення в партії і зняття заборони про згадку імені реабілітованого у пресі та науковій літературі. У свою чергу, публічна реабілітація давала можливість отримати через засоби масової інформації повідомлення про припинення кримінальної справи або відсутність складу злочину, а також здійснювалася через вихід у світ бібліографічних або ювілейних статей раніше репресованих «ворогів народу» [2, с. 60].

Сьогодні проблемні аспекти інституту реабілітації у правовому аспекті розглядаються у працях таких науковців, як Н. Васюк, А. Герца, Р. Майданика, І. Сенюта, А. Суховіліної, В. Ченцов і В. Тертишника, О. Проця, Б. Сташків, Х. Терешко, І. Спасибо-Фатєєва, О. Соколова, М. Шумило

та інших. Втім, науковий огляд правових норм щодо реабілітації, передбаченої КПК України, потребує подальшого розгляду та належного правового врегулювання.

Мета статті – полягає у науковому обґрунтуванні інституту реабілітації та дослідженні питань, пов'язаних із поняттям і сутністю реабілітації як правової категорії у контексті розвитку сучасного конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. У юриспруденції дефініція «реабілітація» трактується як правовий інститут усунення негативних наслідків незаконних дій з метою відновлення репутації та поновлення прав, що передбачає і процедуру відшкодування людині незаконно завданої шкоди.

Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України «держава відповідає перед людиною за свою діяльність», а отже, несе обов'язок усувати негативні наслідки своєї «невдалої» (незаконної чи некомпетентної) діяльності [3].

Попри те, що в основу дефініції «реабілітація» закладено відновлення прав незаконно звинуваченої особи, саме поняття є значно ширше як за змістом, так і за підставами й порядком застосування. Відтак є зміст говорити про те, що навіть такою найбільш загальномовознавчою дефініцією «реабілітація» вміщає широкий діапазон діяльності щодо поновлення доброго імені людині та повернення її прав, порушених не лише слідчими чи судовими органами, але і будь-якими іншими інституціями.

Аргументом цього є ст. 56 чинної Конституції України, яка визначає: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [3].

Конституція України заклала правову основу особливого, де-факто загальноправового інституту відшкодування особі шкоди, завданої незаконними діями усіх гілок влади (не тільки судової) та іншими посадовими особами, понад те в усіх сферах правовідносин держави та громадянина.

На жаль сьогодні інститут реабілітації отримав докладнішу регламентацію лише у сфері кримінального судочинства, натомість в інших галузях права він залишається поза увагою фахівців.

Слід розуміти, що важливішим є завчасно застерегти як будь-який злочин, так і незаконні кримінальні переслідування, політичні репресії чи державний терор, аніж пізніше встановлювати істину, відтворювати правду та усувати наслідки допущених незаконних дій, слідчих, судових помилок чи політичних аберацій. Жодні імпульси інституту реабілітації не в силі усунути моральну травму, а тим більше повернути людині втрачене здоров'я чи життя. Як показує історичний досвід нашої держави, що звинувачення у злочині невинуватої людини належить до найболючіших індивідуальних питань особи, а самі прояви політичних репресій і терору виступають трагедією цілого народу. Відтак, проблему реабілітації в принципі неможливо досліджувати у відриві від питання запобігання незаконним кримінальним переслідуванням, політичним репресіям і терору.

Зосередимо увагу на тому, що проблему реабілітації в жодному разі не можна розглядати лише в контексті відновлення прав і свобод та компенсації завданої шкоди. Насамперед важливим є те, щоб політична та законодавча системи держави формували вивірені безпечні механізми стримувань і противаг беззаконню й самочинству правоохоронних та інших державних органів. У цьому аспекті вагому роль відіграє максимальна реалізація цивілізаційних здобутків, ідей та принципів розвою правової держави. Значний внесок сьогодні в означені процеси вносить Конституція України та міжнародно-правові акти, а також рішення Європейського суду з прав людини [4].

Зокрема принцип презумпції невинуватості, визначений в Конституції України, виступає конститутивним гарантом від свавілля правоохоронних органів, який зобов'язаний поширюватись на усі сфери правовідносин людини і судової гілки влади. Оскільки у ст. 62 Конституції України закладено, що «у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням» [3].

Доводиться констатувати, що незважаючи на досить широке розуміння реабілітації в конституційному праві, означені положення не набули відповідного розвитку в окремих галузях права. Юриспруденція окреслюючи місце інституту реабілітації в системі права пропонує різні концепти – від віднесення його до системи кримінально-процесуального права до визнання міжгалузевим або загальногалузевим інститутом. Прикро, але й до цього часу більшість юридичної літератури пропонує скупі положення про інститут реабілітації, або взагалі відсутня будь-яка інформація, що, на думку автора, є результатом знаходження цього правового інституту в так званій «нічийній

смузі» або на межі різних галузей права – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, цивільного тощо, що відтак не зумовило представників відповідних галузей науки вважати його предметом наукових розвідок.

В умовах війни інститут реабілітації потребує особливої уваги, коли найбільше порушуються права людини, а кожна особа може бути звинуваченою. Інститут реабілітації – це законна процесуальна процедура, спрямована на відновлення порушених прав певної особи внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, визначення розміру майнової та моральної шкоди з наступним їх відшкодуванням за державний кошт. Відтак, мета реабілітації передбачає ухвалення належних процесуальних рішень, що сприятимуть повному чи частковому поновленню усіх прав і свобод незаконно засуджених або тих, яких було піддано незаконному переслідуванню, відшкодуванню майнової й компенсації моральної шкоди, незаконно завданих останнім, а також їх адаптації у суспільстві як повноправних громадян. Отже, можна виокремити вузьке (процесуальне) та широке (соціально-правове) тлумачення реабілітації: перше – це процедура скасування незаконного рішення, а друге – система гарантій щодо повного повернення особи у попереднє становище.

Сучасне бачення інституту реабілітації в умовах війни без осмислення його ретроспективи на українських землях неможливе. У радянський період поняття «реабілітація» асоціювалося зазвичай із жертвами політичних репресій, який мав формальний, вибірковий характер. Суттєві зміни відбулися із відновленням незалежності України, після ухвалення у квітні 1991 р. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [5]. Прийняття цього Закону започаткував процес відновлення історичної справедливості, що мало політико-правове значення позаяк цим було анонсовано статус незалежної держави, яка засуджує злочини тоталітарного режиму.

Новітній етап розвитку інституту реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму пов'язаний із зміною назви цього Закону на «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» № 2325-VIII від 13.03.2018 та внесеними змінами до нього [5]. Цей Закон значно розширив перелік осіб, які підлягають реабілітації та визначив відповідні процедури щодо цього процесу, що продемонструвало конститутивну функцію реабілітації – відновлення історичної справедливості. Разом з тим, набув нового поштовху інститут реабілітації щодо формування проблем захисту прав громадянина та захищених законом інтересів у кримінально-процесуальному праві.

Цей історичний етап надав базису для сучасного нормативно-правового регулювання, що ґрунтується на найвищому рівні – Конституції України. Деталізація фундаментальних конституційних норм щодо інституту реабілітації здійснюється на рівні галузевого законодавства, в якому визначальне місце посідає Кримінально-процесуальний кодекс України. Так, у ст. 284 КПК України право виникає в особи у разі закриття кримінального провадження із реабілітуючих підстав (відсутність події чи складу правопорушення, недоведеність винуватості), або у випадку ухвалення судом виправдувального вироку. Сама процедура відшкодування шкоди деталізується у Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [7]. Даний Закон вказує, що відшкодуванню підлягає не лише втрачений заробіток, конфісковане майно, сплачені штрафи, але й витрати на правову допомогу та моральна шкода.

Теоретичний розгляд наукових розвідок та ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів дозволяє нам визначити системні ознаки інституту як цілісного правового феномену. Передусім, це відновлювальний характер, який полягає у прагненні законодавця максимально нейтралізувати усі негативні наслідки для особи. Наступною ознакою є особлива підстава виникнення – неправомірні дії державних органів, які доведені у межах процесуальної форми, тобто після ухвалення відповідного процесуального документа. Третьою ознакою є комплексність наслідків, які передбачають особистий, соціальний та майновий аспект. Четвертою ознакою є ретроактивність, тобто, коли особа вважається як така, що ніколи не була притягнута до відповідальності, а всі юридичні факти пов'язані з переслідуванням просто анулюються.

З огляду на ці ознаки ми можемо визначити унікальну правову природу реабілітації, яка чітко відмежовує її від суміжних правових інститутів, які формально їй подібні. Так, помилування та амністія є актами гуманізму щодо винних осіб. Декриміналізація передбачає собою зміну закону, внаслідок чого певне діяння перестає бути правопорушенням, і підставою є не аберация правосуддя, а трансформація суспільної думки щодо діяння. Натомість реабілітація стосується власне

індивідуальної аберації щодо застосування норм права до конкретної особи. Втім, попри законодавче рулювання та чіткість доктринальних розмежувань у практичній площині реабілітовані особи стикаються із цілою низкою перешкод. Найпершою є доведення розміру моральної шкоди, позаяк судова практика з цієї проблеми є гетерогенною, а суми, що мали би відповідати завданому моральному здоров'ю є не відповідними. Іншою вагомою проблемою є бюрократизм та затяглий процес процедур фактичного поновлення у правах щодо отримання компенсацій.

Відтак, інститут реабілітації є складним правовим явищем, яке має глибокі історичні підвалини, міцний конституційний базис та чітке галузеве розмежування. Він є найвагомим інструментом відновлення справедливості та захисту людини, яка стала жертвою слідчої чи судової аберації. Сутність інституту реабілітації полягає в офіційному визнанні державної неправомірності та відновленні усіх прав реабілітованої особи. Ефективне функціонування цього інституту є невід'ємною складовою утвердження України як правової держави у якій права та свободи людини є найвищою цінністю, а вдосконалення механізмів практичної реалізації права на реабілітацію.

Висновки. Таким чином, під час війни та поглиблення євроінтеграційних змін особливого значення національній правовій системі надає реальний та ефективний захист прав і свобод людини. Вагомим чинником відновлення справедливості та відповідальності держави перед своїми громадянами є інститут реабілітації. Його значення має не суто процесуальні аспекти, але він є виступає індикатором гуманізму правосуддя, його здатності бачити та коректувати власні помилки.

Отже, із вище сказаного, а також на підставах законодавчих і міжнародних актів, історичного розвитку та сучасних наукових тенденцій можемо стверджувати, що інститут реабілітації повинен становити синтез заходів матеріального відшкодування та заходів відшкодування морально-компенсаторного характеру, порядок реалізації якого має бути закріплено в нормах діючого КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конквест Р. Великий терор. Київ: Центр навчальної літератури, 2022. 860 с.
2. Місінкевич Л. Л. Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників. *Краєзнавство*. 2002. №1. С. 60–63.
3. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. *База даних «Законодавство України»*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
4. Ченцов В. В., Тertiшник В. М. Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою. Підручник для слухачів магістратури юридичних вузів. Київ: Алерта, 2016. 324 с.
5. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 No 962-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. No 6. Ст. 56.
6. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>
7. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96#Text>
8. Соколова О. М., Васюк Н. О., Радиш Я. Ф. Реабілітація військовослужбовців: термінологія, класифікація, принципи та особливості (до проблеми державного регулювання реабілітації особового складу Збройних Сил України). *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. No 23. С. 148–155.